

PARADISUL LUI DANTE ÎNTRE ORIGINAL ȘI TRADUCERE

Dante's Paradise between the Original and Translation

PhD Candidate Cristian UNGUREANU
"Alexandru Ioan Cuza" University, Iași

Abstract

This paper aims at analyzing the religious concepts and the elements of the religious discourse as they can be found in the last chant of Dante's Paradise from the point of view of the manner in which these are translated into Romanian. The comparison between the romanian translations of the poem, realized by George Coșbuc and by Eta Boeriu, shows that the romanian texts (considered as a re-construction into Romanian of the italian original) are different from Dante's poem, as each translator must find resources and ways to re-construct into the target-language this coherent system of significations which is the original.

Keywords: Dante, Paradise, religious concept, translation, poetry.

1. Preliminarii

A traduce poezie înseamnă a priva poezia de una dintre componentele sale fundamentale, limba sa, forma pe care se construiește sensul, ceea ce îi conferă autorului modul său de a fi, unic și irepetabil. Și totuși, traducătorul se aventurează în acest dificil exercițiu în care trebuie să reconstruiască în propria limbă sunete, forme și ritmuri proprii unei alte limbi. Dincolo de dificultățile inerente, dacă nu s-ar traduce, cum s-ar experimenta ceea ce este diferit, ceea ce reprezintă altceva, cum s-ar putea aproxima experiența acestei alterități?

În cele ce urmează ne propunem să analizăm ultimul cânt din *Paradisul* lui Dante pentru a vedea în ce măsură traduceri din limba română la care ne-am raportat, cea a lui George Coșbuc și cea a Etei Boeriu, reușesc să reconstruiască textul poetului florentin.

2. Ultimul cânt din *Paradis*: de la poezia lui Dante la poezia traducătorilor

2. 1. Prologul. Considerat drept unul dintre cele mai faimoase texte ale lui Dante, prologul din cântul XXXIII are o structură asemănătoare cu cea a unei rugăciuni clasice, în care găsim o înșiruire de virtuți și de calități, o dată cu repetarea anaforică a pronumelui *Tu*. Prima parte apare sub forma unei *laudatio*, un imn de laudă, urmată de o *supplicatio*, o cerere de ajutor din partea poetului, care dorește să vadă chipul lui Dumnezeu:

*Vergine Madre, figlia del tuo figlio,
umile e alta più che creatura,
termine fisso d'eterno consiglio[...]*¹

Încă din primul endecasilab al rugăciunii pe care Dante i-o atribuie sfântului Bernard (*Vergine Madre, figlia del tuo figlio*), autorul sintetizează trei dintre cele mai importante dogme ale Bisericii Catolice: dogma Neprihănitei Zămisliri (*vergină mare*), dogma

¹ Toate citatele din *Divina Comedie* în limba italiană sunt din ediția: Dante, *Divina Commedia. Inferno. Purgatorio. Paradiso*, con il commento di Anna Maria Chiavacci Leonardi, Arnoldo Mondadori editore, Milano, 1994.

maternității divine (*Theotocos* sau *Deipara* în tradiția latină) și dogma dublei naturi a lui Cristos (cea de om și cea de Dumnezeu). Oximoronul *Vergine Madre* încearcă să exprime un concept foarte complex din teologie: Maria, în calitate de mamă, îl aduce pe lume pe Isus, care este Cuvântul divin întrupat, iar ca fiică a fost ea însăși creată din eternitate de Cristos, în calitatea sa de Dumnezeu (una din persoanele Treimii). Pentru a exprima lucrul acesta, Dante folosește o figură de stil etimologică, poliptotonul: *figlia del tuo figlio*. Mai apare oximoronul *umile e alta* pentru a scoate în evidență trăsăturile antitetice ale unei măreții care se naște din smerenie (cf. *Ecce ancilla Domini*, Lc, I,38). Termenul *creatura* semnifică ‘ogni essere creato da Dio’ (av. 1294 B. Latini) cf. DELI; termen doct provenit de la *creatūra(m)*, cuvânt din latina ecleziastică târzie, derivat de la verbul *creāre* (a face ceva din nimic, cu referire la ființele divine). *Termine* este, de asemenea, termen doct provenit din latinescul *terminum* (‘margine, limită’), aici folosit în sensul figurat de ‘destinație, punct de sosire’ (semnificație atestată prima dată la Dante, cf. DELI: ‘punto estremo, fine’). Fecioara Maria, reprezintă în planul mântuirii hotărât de Dumnezeu *ab eterno*, acel *termine fisso d’eterno consiglio*. *Consiglio* este un latinism semantic, provine de la *consilium* (‘1. debate, discussion, deliberation; 2. advice, council’; cf. OLD); el apare pentru prima dată la Giacomo da Lentini cu sensul ‘suggerimento, esortazione, avvertimento che si dà a qualcuno per aiutarlo in qualche cosa’, în timp ce la Dante apare în anumite situații cu sensul de ‘prudenza, saggezza, equilibrio della mente’, cf. DELI; în situația de față, el păstrează sensul etimonului latinesc, de deliberare *ab eterno*. De aici provine nuanța antitetice pe care o sugerează Dante, în concordanță, de altfel, cu toate oximoroanele de mai sus, dintre eternitatea sfatului (*eterno consiglio*) și fixitatea termenului (*termine fisso*). Terțina exprimă linia de demarcație pe care o reprezintă Fecioara Maria, trasată de Providență, din eternitate, cu privire la destinul omului în general, dincolo de conținutul dogmatic pe care l-am prezentat mai sus. De altfel, Dante, prin vocea lui Bernard de Clairvaux, se adresează Fecioarei Maria folosind apelative care se cuvin mai degrabă divinității, iar Isus Cristos s-a întrupat în ea pentru că era cea mai nobilă și cea mai desăvârșită dintre creaturi, predestinată să fie aleasă pentru o asemenea menire (*termine fisso d’eterno consiglio*). Mai mult decât atât, doar ea, Născătoarea de Dumnezeu, este în măsură să-i ofere pelerinului din poemul discutat harul care îi va permite să-l vadă pe Dumnezeu, ea fiind considerată mijlocitoarea dintre umanitate și divinitate prin excelență, în urma raportului privilegiat pe care îl are cu aceasta.

În traducerea în limba română realizată de G. Coșbuc există o echivalare directă a aspectelor descrise de Dante:

-Fecioară mam,-a fiului tău fată
umilă și mai sus de-orice făptură
și-a veșnicului sfat țință fixată!²

Fecioara este *umilă* (la Dante, *umile*) pentru că a acceptat cu smerenie vestea pe care i-a adus-o arhanghelul Gabriel, și *mai presus (alta)* pentru că a fost ridicată la statutul de Mamă a lui Dumnezeu și l-a născut pe Cristos. Oximoronul *umile ed alta*, foarte important în viziunea globală a lui Dante, lipsește din cealaltă traducere analizată, cea a Etei Boeriu, care spune:

² Toate citatele din traducerea lui G. Coșbuc sunt din ediția: Dante, *Divina Comedie. Paradisul*, În românește de George Coșbuc, Comentariu de Alexandru Balaci, Editura pentru literatură și artă, București, 1957.

*Fecioară, Maică-a Domnului și fiică,
soroc nestrămutat al vrerii sfinte
ce mai presus de ființe te ridică³*

Termenul *Maica Domnului* (cf. DLR: *maica Domnului*, (ca nume propriu) ‘mama lui Isus Hristos, Fecioara Maria’) este expresia uzuală în limba română prin care este desemnată Fecioara Maria; această sintagmă, care implică, în mod evident, conceptul de maternitate divină, nu reușește, însă, să exprime imaginea complexă pe care Dante o creează prin sintagma oximoronică *figlia del tuo figlio*. Ultimul cânt al *Paradisului*, pe care îl discutăm aici, se caracterizează prin exprimarea plastică, conotativă, poate mai mult decât restul poemului: poetul florentin a dorit să vorbească prin imagini, nu prin nume, dat fiind faptul că și-a propus să descrie o realitate ce ține de inefabil; această intenție a autorului nu a fost respectată de traducătoare, care nu a înțeles-o sau, chiar dacă a înțeles-o, nu a găsit mijloacele stilistice adecvate.

2. 2. Cel care se roagă. Imediat după rugăciunea Sfântului Bernard apare chipul Fecioarei Maria, care încuviințează cu privirea, acceptând neobișnuita cerere, și își îndreaptă privirea către Dumnezeu pentru a mijloci o asemenea favoare:

*Li occhi da Dio diletta e venerati,
fissi ne l'orator, ne dimostraro
quanto i devoti prieghi le son grati;
indi a l'eterno lume s'addrizzaro.*

Ochii Fecioarei Maria, plăcuți și la mare cinste în fața lui Dumnezeu (*da Dio diletta e venerati*), îl fixează pe cel care se roagă, impresionați de devoțiunea unei astfel de rugă, apoi se întorc către lumina eternă pentru a mijloci împlinirea ei. *Orator*, termenul folosit de Dante în versul al doilea al acestei terține, ‘chi prega’, este un latinism semantic < *oratōre(m)*, ‘persona particularmente eloquente, parlatore abile ed efficace’ (av. 1294, B. Latini); DELI, s. v., arată că „in Dante, av. 1321, sembra avere il sign. di ‘pregante’; de la *orāre*, ‘pronunțarea unei formule rituale’, termen specific terminologiei religioase și celei juridice; în felul acesta se explică anumite semnificații ale cuvintelor corespondente din limba italiană, mai ales semnificațiile corespondentului lui *oratiōne* (care are în limbă, de-a lungul istoriei, două semnificații de bază, cea clasică, de *discurs*, și cea a tradiției creștine, de *rugăciune*). Majoritatea comentatorilor atribuie termenului semnificația ‘cel care se roagă’, identificându-l pe Bernard de Clairvaux cu *orator* care adresează către Fecioara Maria a sa *santa orazione* (vezi *Par. XXXII*, v. 151). Există și exegeți ai operei dantești care, dată fiind structura elegantă a discursului, atribuie cuvântului semnificația de *ōrātiō, -ionis* (‘the action of speaking; the faculty or power of speech’; cf. OLD). Faptul că este vorba despre o rugăciune și nu despre un discurs oratoric este întărit și de folosirea termenului *prieghi* ‘rugăciuni’, o formă dialectală toscană, de la *pregare*, ‘(in senso assoluto) dire preghiere’ (cu primă atestare la Dante, 1321), cf. DELI, de la lat. *precor, -āri*, (‘to ask or pray for (something), beg, implore’, cf. OLD).

În traducerea acestor versuri în limba română, observăm dubla interpretare a discursului bernardian. Pe de o parte, G. Coșbuc le interpretează ca pe o rugăciune:

---

³ Toate citatele din traducerea Etei Boeriu sunt din ediția: Dante, *Divina Comedie. Paradisul*, În românește de Eta Boeriu, Note și comentarii de Alexandru Balaci, Editura Minerva, București, 1965.

*Fixând spre rugător priviri slăvite
și dragi lui Dumnezeu, îmi arătară
ce mult iubește Ea rugări smerite;
spre veșnica lumin-apoi cătară.*

La Eta Boeriu lucrurile stau cu totul altfel, în sensul că traducătoarea optează pentru o echivalare a sensului de discurs oratoric:

*Întoarse Doamna ochii ei ferice
și dragi lui Dumnezeu spre vorbitor,
vădind că-cuviințează câte zice;
iar de la el spre cel de veci izvor.*

O ipoteză este explicarea acestei opțiuni de echivalare prin contextul istoric în care traducerea este făcută, context în care societatea este puternic marcată de materialismul dialectic propus de comunism; este posibil ca traducătoarea să fi fost influențată și să fi evitat, din cauza aceasta, conotațiile religioase.

2. 3. Divinul inefabil. Descrierea sentimentelor în fața măreției și a inefabilității divinității începe printr-o declarație de neputință și de incapacitate a limbajului uman de a exprima realitatea divină, deși până în momentul acesta am putut vedea iscusința cu care poetul a știut să exprime orice aspect al universului creat și al sufletului omenesc:

*Omai sarà più corta mia favella,
pur a quel ch'io ricordo, che d'un fante
che bagni ancor la lingua a la mammella.*

A vorbi despre Dumnezeu este comparat aici cu bâlbâiala sau gănguritul unui copil care încă sugă laptele matern. Faptul acesta nu-l împiedică, totuși, să se încumete într-o descriere cât mai precisă a ceea ce presupune el că ar fi Dumnezeu:

*Ne la profonda e chiara sussistenza
de l'alto lume parvemi tre giri
di tre colori e d'una contenenza.*

Din profunda și luminoasă existență a lui Dumnezeu (*profonda e chiara sussistenza*) apar trei cercuri de aceeași culoare, care au același conținut. Imaginea dantescă face referire la Treime, definită de teologie ca unitatea celor trei persoane divine distincte: Tatăl, Fiul (Isus Cristos) și Duhul Sfânt. Adjectivul *chiaro*, 'puro, limpid, terso, trasparente'; s. m. 'luce, luminosită', cf. DELI, provenit din lat. *clārus*, -a, -um ('1. Loud, sonorous; 2. Bright, shining; 3. Seeing clearly, clear' cf. OLD), are, în contextul acesta, sensul 'luminos'. *Sussistenza* este folosit aici cu sensul 'esență, substanță eternă'.⁴ *Parvemi* ('mi-a apărut') este un împrumut savant din lat. *pāreō*, -ere ('to be visible, be seen', cf. OLD). *Contenenza* este un derivat de la *contenere*, 'racchiudere, accogliere, comprendere' < lat. *continēre*, cf. DELI.

Traducerea lui G. Coșbuc rămâne, într-o bună măsură, fidelă textului dantesc:

*și-n clara ei și-adânca-i subzistență
văzui trei cercuri în lumina vie,
de trei colori și-aceeași continență.*

⁴ Cf. DELI: *sussistenza*, s.f.: 'il sussistere; ciò che sussiste' (av. 1321, Dante), cf. DELI, < lat. *subsistō*, -ere ('to stand firm', cf. OLD).

Coșbuc alege echivalenți românești care au același etimon cu cei din original: *clar* ‘care dă o lumină neîntunecată de nimic, fără umbre, luminos cu multă lumină’; *subzistență*, folosit aici cu sensul învechit ‘existență, prezență’ (cf. DLR). În schimb, substantivul *continență* este rezultatul unui calc semantic după originalul italian: rom. *continență* provine din fr. *continence* și are sensul ‘reținere, oprire (de la plăceri) înfrânare, cumpătare’, cf. DLR; aici, traducătorul împrumută sensul termenului italian echivalent, ‘conținut’. Riscul acestui procedeu este, însă, ca cititorul să nu înțeleagă semnificația versurilor.

În cealaltă traducere analizată, imaginea prin care Dante vrea să descrie Treimea este destul de neclară, mai ales pentru că nu apare ideea de unitate:

*În însăși profunzimea ei văzui
trei brâuri felurite la culoare,
la fel de largi în roși și pricepui.*

Utilizarea substantivului *brâu* (‘1. cingătoare lată, purtată de țărani și țărance; 2. Ornament vopsit; 3. P. ext. Partea corpului pe care o încinge brâul, mijlocul’, cf. DA) pentru exprimarea ideii de cerc este destul de nesatisfăcătoare întrucât, prin caracterul ei plastic și prin sensul înrădăcinat în română (sensul 1. din DA), poate crea o cu totul altă imagine decât cea din originalul italian (și anume, în loc de perfecțiunea cercului, cititorul ar putea rămâne cu imaginea unor... brâuri țărănești, greu de pus în relație cu atributele divinității a căror imagine se presupune că o reprezintă).

2. 4. Dumnezeu-Treime. Puținul ce se poate exprima despre misterul Dumnezeului Treime îl regăsim în versurile următoare, pe care Dante le începe printr-o exclamație:

*O, luce eterna che sola in te sidi,
sola t'intendi, e da te intelletta
e intendente te ami e arridi!*

Poliptotonul (*intendi - intelletta - intendente*) face ca această terțină să fie una dintre cele mai extraordinare definiții care s-au dat Treimii. Chiar dacă poetul nu urmărește acuratețea teologică, ritmul circular care conferă unitate celor trei versuri trimite la circularitatea raportului dintre cele trei persoane divine. Imaginea complexă din original o regăsim și în traducerea lui G. Coșbuc:

*Lumină-n veci, ce numa-n tine-ți ești,
și singură te știi, și-așa știută,
etern știind, surâzi și te iubești!*

În cealaltă traducere se păstrează exclamația inițială, dar interpretarea ideii prezente în textul original nu este prea fidelă:

*O, veșnic foc, ce-n tine zaci, știut
de tine singur și-nțeleș fiind
zâmbești făcându-ți din iubire scut!*

Dante îndrăznește să introducă un nou element în definiția dată Treimii de către teologi, surâsul (*arridi*), care reprezintă bucuria iubirii divine. Alăturarea termenilor *zâmbet* și *scut*, în varianta Etei Boeriu, dincolo de faptul că nu se regăsește în original, nu este foarte inspirată, mai ales fiindcă introduce în text o nuanță militară, care este departe de a face parte din imaginea Treimii.

2. 5. Întoarcerea la realitate. În final, *fantasia*, acea însușire care face legătura între intelect și simțuri, încetează și, odată cu ea, și viziunea. Poezia a ajuns la punctul culminant: conceptele au fost traduse în imagini pentru a putea reprezenta într-un fel divinitatea:

*A l'alta fantasia qui mancò possa;
ma già volgeva il mio disio e'l velle,
si come rota ch'ugualmente è mossa,
l'amor che move il sole e l'altre stelle.*

Odată cu încetarea fanteziei, se renunță și la cunoașterea intelectuală, însă Dumnezeu mișcă setea de cunoaștere (*disio*) și voința (*velle*) pelerinului Dante asemenea unei roți care se învârt uniform (*ugualmente è mossa*) spre iubirea divină (*amor*), astfel încât acesta ajunge la condiția celor fericiți, atunci când voința umană și cea divină coincid. *Fantasia* are aici sensul 'facoltà della mente umana di interpretare liberamente i dati forniti dall'esperienza, o di rappresentare invenzioni sue proprie in immagini sensibili', cf. DELI, < lat. *phantasia* ('an imagined situation, experience', cf. OLD), din gr. φαντασία *Velle*, termen preluat de Dante direct din lat. *volō, velle, voluī* ('to want, wish for something', cf. OLD), este folosit aici cu sensul 'voință'.

G. Coșbuc interpretează termenul *fantasia* ca desemnând un vis, așa cum o făcuseră deja mai mulți exegeți ai poemului dantesc, care au accentuat partea onirică a viziunii autorului:

*Înaltul vis se rupse-aici deodată;
ci-mi și porni și-al meu și dor și velle,
asemeni roșii ce-i egal mișcată,
iubirea care mișcă sori și stele.*

Preluarea termenului latin *velle* din textul lui Dante doar pentru a realiza rima cu *stete* din final este o stângăcie a traducătorului. Desigur, termenul este explicat printr-o notă de subsol, dar nu are cum să aibă asupra cititorului român al secolului al XX-lea efectul pe care autorul *Divinei Comedii* l-a realizat într-un context istoric în care latina era încă o limbă utilizată.

Traducerea Etei Boeriu:

*Mai mult să spun nu-s vrednic prin cuvinte;
căci vrerii Sale potrivind pe-a mele,
asemeni roșii mă-mpingea-nainte
iubirea ce rotește sori și stele.*

Versiunea de față eludează complet conceptul de fantezie (*fantasia* din originalul italian), înlocuind-o, ca și în alte situații de la Eta Boeriu, printr-o declarație directă a neputinței de a exprima mai mult. De asemenea, textul dantesc, urmat cu fidelitate de traducerea lui Coșbuc, plasează într-o relație de coordonare adversativă primul vers și următoarele: viziunea a luat sfârșit, însă (în ciuda acestui fapt) Dumnezeu mișcă voința și cunoașterea pelerinului spre iubirea divină, până când voința umană și cea divină coincid. Eta Boeriu modifică relația într-un raport de cauzalitate: viziunea a luat sfârșit, poetul este incapabil să spună mai mult fiindcă este copleșit de iubirea divină, care îi coordonează voința. Sensul ultimelor versuri se schimbă, astfel, substanțial, printr-o simplă modificare sintactică.

3. Concluzii

Putem spune că nu există un ideal unic de traducere perfectă și fidelă, iar dificultățile nu constau numai în faptul că deseori se experimentează, într-adevăr, imposibilitatea de a traduce, ci și în faptul că la fel de adesea traducătorul este conștient că se poate traduce în moduri diferite același lucru, ceea ce conduce la dificultatea de a alege.

Traducerea trebuie să fie corepondență a unui cuvânt, a unei propoziții, a unui text dintr-o limbă în altă limbă. Corespondența nu înseamnă simetrie sau calc. În sensul acesta, corepondența ar trebui să fie măsura în care un cuvânt din textul original ar trebui să conțină aceeași materie în cealaltă limbă. Adică să fie o dublură a celui original și în același timp să aibă propria personalitate, propriul timbru, propria sonoritate care să nu diminueze în nici un fel vreun aspect funcțional pe care autorul vrea să-l transmită cititorului prin intermediul operei sale.

Textul tradus nu poate constitui un corespondent 1:1 cu originalul. Se opun acestui lucru, în primul rând, diferențele dintre limbi, dintre sistemul propriu fiecăreia de a descompune și de a reprezenta realitatea. În al doilea rând, joacă un rol în acest sens diferențele culturale, fondul pe care îl au în spate autorul și traducătorii și care își face simțită prezența în text, chiar dincolo de sau în ciuda voinței traducătorilor.

Comparația ultimului cânt din *Paradisul*, așa cum apare el în cele două traduceri românești față de original, a arătat că, adesea, textul reconstruit în limba română prin traducere se îndepărtează de poemul lui Dante pentru că inevitabil, traducătorul trebuie să găsească resursele, invențiile și modalitățile de reconstrucție pentru a realiza un sistem de echivalențe cu textul original. Mai mult decât atât, o traducere în rimă este mult mai infidelă originalului decât cele care s-au eliberat de constrângerea rimei. Asta pentru că de cele mai multe ori căutarea rimei primează, pierzându-se nuanțe, sensuri, fapte pe care un traducător care nu urmărește rima le percepe mai ușor, nefiind mereu concentrat pe cadențele finale.

Bibliografie

1. Izvoare

Dante, *Divina Commedia. Inferno. Purgatorio. Paradiso*, con il commento di Anna Maria Chiavacci Leonardi, Arnoldo Mondadori editore, Milano, 1994.

Dante, *Divina Commedia. Paradiso*, Introduzione di Italo Borzi, Commento a cura di Giovanni Fallani e Silvio Zennaro, Newton Compton editori, Roma, 2005.

Dante, *Divina Comedie. Paradisul*, În românește de George Coșbuc, Comentariu de Alexandru Balaci, Editura pentru literatură și artă, București, 1957.

Dante, *Divina Comedie. Paradisul*, În românește de Eta Boeriu, Note și comentarii de Alexandru Balaci, Editura Minerva, București, 1965.

Dante, *Convivio* în *Tutte le opere*, Introduzione di Italo Borzi, Commenti a cura di Giovanni Fallani, Nicola Maggi e Silvio Zennaro, Grandi Tascabili Newton, Roma, 1993.

DELI = *Dizionario etimologico della lingua italiana*, Manlio Cortelazzo, Paolo Zoli, Zanichelli Editore, Bologna, 1980.

DA = *Dicționarul limbii române*, tomul I, partea A-B, București, 1913; tomul I, partea a II-a, C, București, 1940; tomul I, partea a III-a, D-De, București, 1949; tomul II, partea I, F-I, București, 1934; tomul II, partea a II-a J-Lacustru, București, 1937, *Ladă-Lepăda*, București, 1940, *Lepăda-Lojniță*, București, 1940.

DLR = *Dicționarul limbii române*, serie nouă, Academia Română, București, 1965 și urm.

OLD = *Oxford Latin Dictionary*, Oxford University Press, 1968.

Vulgata = *Biblorum Sacrorum*, Iuxta Vulgata Clementinam, Nova Editio, curavit Aloisius Gramatica, Vatican, 1929.

2. Literatură secundară

Auerbach, Erich, *Studi su Dante*, prefazione di Dante Della Terza, traduzione di Maria Luisa De Pieri Bonino e Dante Della Terza, Feltrinelli Editore, Milano, 2009.

Balaci, Alexandru, *Dante Alighieri*, Editura Tineretului, București, 1966.

Bibliotheca Sanctorum, vol. III, Istituto Giovanni XXIII, Roma, 1963.

Buzzetti, Carlo, *La parola tradotta*, Morcelliana, Brescia, 1973.

D'Alfonso, Rossella, *Il dialogo con Dio nella «Divina Commedia»*, CLUEB, Bologna, 1986.

Mulțumiri: Cercetările au fost finanțate din Fondul Social European de către Autoritatea de Management pentru Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007-2013 [proiect POSDRU/CPP 107/DMI 1.5/S/78342].